

بررسی تأثیر شاخص‌های کارآفرینی گردشگری بر توسعه پایدار روستایی در قلمروهای عشایری ایران (مطالعه موردی: شهرستان اردل؛ استان چهارمحال و بختیاری)

داود جمینی* - استادیار گروه ژئومورفولوژی، دانشکده منابع طبیعی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران.

حمید نظری - دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده علوم جغرافیایی و برنامه‌ریزی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

سید اسکندر صیدایی - دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده علوم جغرافیایی و برنامه‌ریزی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

حمید برقی - دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده علوم جغرافیایی و برنامه‌ریزی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

تاریخ دریافت: ۲۶ مرداد ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۳ آبان ۱۴۰۲

چکیده

مقدمه: با توجه به گستردگی قلمرو جغرافیایی جامعه عشایری ایران، در این فضای زیستی سکونتگاه‌های روستایی متعددی قرار دارند که علی‌رغم ظرفیت‌های متعدد، با چالش‌هایی از جمله فقر، بیکاری، مهاجرت و ... مواجه هستند. در این میان توسعه کارآفرینی گردشگری می‌تواند ظرفیت مهمی در راستای حل چالش‌های توسعه در این روستاها باشد.

هدف پژوهش: بررسی تأثیر شاخص‌های کارآفرینی گردشگری بر توسعه پایدار روستایی در شهرستان اردل، هدف اصلی پژوهش حاضر است.

روش‌شناسی تحقیق: این پژوهش با ترکیبی از روش‌های پیمایشی و توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است. جامعه آماری شامل ۷۵۷۴ سرپرست خانوار است و با استفاده از نرم افزار سمپل پاور، ۲۲۰ نفر به عنوان نمونه آماری در نظر گرفته شد. ابزار اصلی جهت جمع‌آوری داده‌های میدانی، پرسشنامه است که روایی و پایایی آن تأیید شده است. برای توزیع پرسشنامه‌ها از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای استفاده شد. پرسشنامه‌ها، در میان ۱۸ روستا شهرستان اردل، که به صورت هدفمند انتخاب شده‌اند، توزیع شد و نمونه‌گیری نهایی با روش تصادفی ساده بوده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار SPSS استفاده شد.

قلمرو جغرافیایی پژوهش: قلمرو جغرافیایی این مطالعه، شهرستان اردل واقع در استان چهارمحال و بختیاری است.

یافته‌ها و بحث: یافته‌های پژوهش نشان داد در مدل رگرسیونی برازش شده، متغیرهای مستقل پژوهش توانسته‌اند ۳۶ درصد توسعه پایدار روستایی را تبیین نمایند. در میان شاخص‌های کارآفرینی گردشگری، شاخص سازگاری اجتماعی - فرهنگی با ضریب بتای ۰/۵۵۶، بیشترین اثر را بر توسعه پایدار روستایی داشته است.

نتایج: با توجه به اینکه کارآفرینی گردشگری بر توسعه پایدار روستایی اثرگذار است، توسعه و ترویج کارآفرینی گردشگری از طریق حمایت بخش دولتی و خصوصی با در نظر گرفتن مشارکت فعال روستاییان در این فرایند، امری ضروری و منطقی به نظر می‌رسد.

کلیدواژه‌ها: کارآفرینی گردشگری، توسعه پایدار روستایی، قلمروهای عشایری، شهرستان اردل.

مقدمه

امروزه روستائیان برای حرکت در مسیر پایداری و توسعه، با چالش‌هایی همچون تأمین مواد غذایی برای جمعیت در حال رشد، کاهش وابستگی به سوخت‌های فسیلی، افزایش حفاظت از محیط زیست، حفظ چشم‌انداز و حفظ جامعیت اجتماعی و آبادی مناطق روستایی روبرو هستند؛ که استراتژی‌های توسعه گذشته نه تنها این چالش‌ها را برطرف نکرده، بلکه بحران‌های هر حوزه را عمیق‌تر و پررنگ‌تر کرده است. اشتغال و کاهش وابستگی به منابع طبیعی، نقطه عطف همه این چالش‌ها بوده است. بنابراین، اکثر کشورهای درگیر با این مسائل، ناگزیر به تغییر رویکرد به تنوع درآمدی و کاهش وابستگی صرف به کشاورزی و منابع طبیعی شدند (یزدان پناه، ۱۳۹۷؛ جمینی و جمشیدی، ۱۴۰۰).

یکی از سیاست‌ها و برنامه‌های مهم در بحث متنوع سازی درآمدی و اشتغال در مناطق روستایی، کارآفرینی در گردشگری روستایی است. این رویکرد اهمیت ویژه‌ای دارد به گونه‌ای که نهادها و سیاست‌گذاران، آن را به عنوان عاملی کلیدی در تغییرات روستاها می‌دانند (نظری و صیدائی، ۱۴۰۰). اگرچه کارآفرینی تنها راهکار اشتغال‌زایی و افزایش درآمد مردم روستایی نیست، اما شناخت نیاز متغیر مشتریان و پیشی گرفتن از انتظارات آنان با استفاده از کارآفرینی، آن را به عنوان بهترین و بهره‌ورترین روش‌ها معرفی می‌کند. به گونه‌ای که اقتصاددانان کارآفرینی را مهم‌ترین عامل توسعه اقتصادی در مناطق روستایی می‌دانند (نظری و همکاران، ۱۳۹۹؛ اکبری سامانی و همکاران، ۱۳۹۸).

اکوسیستم کارآفرینی به عناصر، افراد، سازمان‌ها یا مؤسسه‌ای اشاره دارد که می‌تواند در شش قلمرو اصلی بازار، سیاست، سرمایه مالی، فرهنگ؛ حمایت‌ها و سرمایه انسانی گروه‌بندی شود. کارآفرینی می‌تواند منافع قابل توجهی برای گردشگری روستایی به عنوان یک نیروی محرکه مهم همراه آورد و نبود آن نشان‌دهنده وجود موانع توسعه اقتصادی و احیای نیروی شاغل است (شریف و لونیک، ۲۰۱۷). کارآفرینی گردشگری روستایی با ایجاد راهکارهای بدیع و نو و بروز خلاقیت، مسیر جدیدی را پیش روی سرمایه‌گذاران، کارآفرینان و مسئولین این حوزه باز کرده است که به اذعان بسیاری از کارشناسان این حوزه، می‌تواند به عنوان راهبردی نوین جهت متنوع سازی اقتصاد و توسعه پایدار روستایی مورداستفاده قرار گیرد (پیرالس، ۲۰۰۲؛ سو، ۲۰۱۱). در این رویکرد، در بستر گردشگری، روستاییان عوامل مختلف تولید را مهیا ساخته و با شناسایی فرصت‌ها و کوشش خلاقانه، الگو و شیوه جدیدی از زیست اقتصادی را خلق می‌کنند. این زیست اقتصادی جدید بر بستر گردشگری، بهره‌وری را به حداکثر رسانده و ریسک اقتصادی را کاهش داده و در نهایت منجر به حرکت در مسیر پایداری می‌شود (رکن‌الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۹۲).

تضعیف فعالیت‌های اقتصادی سنتی در مناطق روستایی ایران، به ویژه اقتصاد مبتنی بر منابع طبیعی همچون کشاورزی، معادن و نظایر آن در چند دهه اخیر، ضرورت راهکاری جدید جهت تقویت پایه‌های اقتصادی و تنوع بخشی به فعالیت‌های اقتصادی-اجتماعی در مناطق روستایی را دوچندان کرده است (کریمی، ۱۳۹۵). به گونه‌ای که مناطق روستایی ایران با بحران و ناپایداری قابل توجهی مواجه است. مواردی از قبیل تغییرات آب‌وهوایی و خشک‌سالی‌های طولانی مدت، بحران آب، مهاجرت و کاهش جمعیت، استفاده ناکارآمد از نهاده‌های شیمیایی، بازده پایین کشاورزی و ضعف حمایت‌های دولتی باعث شده است که جامعه روستایی، خود را در فضایی شکننده و ناپایدار ببیند (یزدان پناه، ۱۳۹۷). از طرف دیگر، تنوع و گوناگونی محیطی، پتانسیل‌های طبیعی، اجتماعی-فرهنگی، تغییر ذائقه مردم در سفر و مزیت‌های نسبی موجود در این فضا، می‌تواند کارآفرینی گردشگری را به عنوان یکی از رویکردهای عملیاتی تنوع‌ساز مهم به اقتصاد روستایی کشور در مرکز توجه قرار دهد. به گونه‌ای که در شرایط چالشی و مسئله‌ساز با پیامدهای مطرح‌شده، بروز خلاقیت و توسعه کارآفرینی در زمینه گردشگری در نواحی روستایی، این مناطق را از رکود و انزوا خارج و موجبات بازنگری در تنوع فرهنگی، خلق ارزش بر مبنای این تنوع، شناخت بیشتر فرهنگی و بازنگری در پیش‌فرض‌ها و برچسب‌گذاری‌ها، توسعه و پایداری را فراهم خواهد کرد (رستمی و احسانی فر، ۱۳۹۷).

بررسی‌ها نشان می‌دهد در زیست‌بوم‌ها و قلمروهای عشایری به واسطه وسعت جغرافیایی قابل توجه آن‌ها، سکونتگاه‌های روستایی متعددی وجود دارند که پیوند بسیار زیادی را با محیط طبیعی پیرامون خود دارند (جمینی و همکاران، ۱۴۰۲). در سکونتگاه‌های روستایی واقع در قلمروهای عشایری جاذبه گردشگری متعددی وجود دارد و از این ظرفیت‌ها می‌توان در راستای نیل به توسعه پایدار روستایی بهره گرفت (دلآوری و نادری مایوان، ۱۴۰۲). بنابراین از کارآفرینی گردشگری در قلمروهای عشایری، می‌توان به عنوان یک ظرفیت کلیدی در راستای دستیابی به توسعه پایدار روستایی یاد کرد.

استان چهارمحال و بختیاری یکی از استان‌های مطرح کشور به لحاظ جامعه عشایری و قلمروهای عشایری است. قلمرو عشایری این استان با برخورداری از جاذبه‌های متعددی گردشگری به ویژه در زمینه گردشگری روستایی از استان‌های مستعد ایران به شمار می‌آید (صیدایی و صادقی، ۱۴۰۲). با وجود تمام پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های گردشگری در این استان، ضعف بهره‌وری و استفاده بهینه از این مزیت کاملاً مشهود است. شهرستان اردل به‌عنوان یکی از شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری و بخش مهمی از قلمرو عشایری این استان، علاوه بر شرایط آب‌وهوایی مناسب، وجود جامعه عشایری پرتلاش، تنوع قومی - فرهنگی، طبیعت و گونه‌های گیاهی و حیوانی غنی، دارای موقعیت فضایی مناسب (فاصله مناسب تا مراکز جمعیتی استان‌های مرکزی و جنوبی کشور) است. با این وجود، عایدی صنعت گردشگری برای این منطقه، آلودگی زیست‌محیطی، تهاجم و تقابل فرهنگی، هدر رفت سرمایه‌های طبیعی، انسانی، اجتماعی و اقتصادی بوده است. با توجه به شرایط جغرافیایی و محیطی موجود از قبیل، شیب، ارتفاع، زیرساخت، سرمایه‌های انسانی و فرهنگی، گردشگری در استان چهارمحال و بختیاری به ویژه شهرستان اردل، نسبت به سایر صنایع آب‌برو حجیم، دارای مزیت نسبی مطلوبی جهت توسعه و ترویج در این منطقه است؛ با وجود این پتانسیل - ها، وضعیت موجود نشان می‌دهد که، مناطق روستایی شهرستان اردل، با چالش‌ها و بحران‌هایی مانند فقر، بیکاری، مهاجرت، تخریب منابع طبیعی و جنگل‌ها، پیری جمعیت، تضییع سرمایه‌های انسانی، اجتماعی، طبیعی و ... مواجه هستند. با توجه به جایگاه انکارناپذیر صنعت گردشگری در ایجاد کسب‌وکارهای کوچک و سهمی شدن گروه‌های حاشیه‌ای مانند زنان و فقرا، توسعه کارآفرینی در بخش گردشگری در این شهرستان می‌تواند حجم قابل توجهی از چالش‌های توسعه روستایی در شهرستان اردل را کاهش دهد. چراکه صنعت گردشگری در این شهرستان ظرفیت و پتانسیل این را دارد تا علاوه بر توسعه عدالت اجتماعی، از منابع طبیعی و زیست‌محیطی محافظت کرده و از تخریب بیش‌ازحد آن جلوگیری نماید. بر همین اساس، این ضرورت در کنار کم‌سابقه بودن و محدود بودن مطالعات کاربردی در حوزه کارآفرینی گردشگری، پژوهشگران را بر آن داشت تا به دنبال پاسخگویی به این سؤال باشند که آیا کارآفرینی گردشگری در شهرستان اردل می‌تواند محرک لازم برای توسعه و پایداری جوامع روستایی این شهرستان باشد؟

پویایی گردشگری و تغییر مداوم ذائقه سفر انسانی، امکان ارائه یک تعریف ثابت را از گردشگری و گردشگری روستایی سلب کرده است و پژوهشگران و سازمان‌های مرتبط هر کدام براساس زایه دید و درک خود از این صنعت، تعریف خاصی ارائه کرده اند. سازمان همکاری اقتصادی و توسعه^۱ (۱۹۹۴) گردشگری روستایی را بر اساس موقعیت مکانی، به‌عنوان گردشگری که در حومه شهر رخ می‌دهد، تعریف می‌کند. گردشگری روستایی سبک زندگی روستایی را به نمایش می‌گذارد و به پیوندی پویا تبدیل می‌شود که اقتصاد شهری و روستایی را مانند پلی به هم پیوند می‌زند (پرز،^۲ ۲۰۱۰). تفاسیر مختلفی از گردشگری روستایی صورت گرفته؛ همین‌طور نظریه‌های مختلفی برای توضیح رشد گردشگری روستایی ارائه شده است. شارپلی و شارپلی^۳ (۱۹۹۷) بیان می‌کنند که گردشگری روستایی دارای ویژگی‌های ذاتی احساس فضا، صلح و آرامش و فرار از فشارهای مدرن است. مک‌دونالد و جولیفی^۴ (۲۰۰۳) خاطرنشان کردند که باوجود بسیاری از صنایع سنتی که هنوز در مناطق روستایی فعال هستند، گردشگری روستایی وسیله‌ای برای احیای این صنایع سنتی روبه‌زوال تبدیل شده است و از این طریق به حفظ سنت‌های فرهنگی کمک می‌کند و درعین حال به توسعه اقتصاد محلی کمک می‌کند. دیمیتروفسکی^۵ و همکاران (۲۰۱۲) بیان می‌کنند که بخش گردشگری روستایی به‌واسطه مشاغل کوچک متعلق به خانواده‌های جامعه محلی و اینکه محصولات کشاورزی محلی و فعالیت‌های فرهنگی برجسته در مدل کسب‌وکار فعالیت دارند، می‌تواند تسلط یابد. بنابراین، گردشگری روستایی باعث توسعه اقتصادی محلی، ایجاد فرصت‌های شغلی و درآمد می‌شود (جعفر و همکاران، ۲۰۱۵).

گردشگری می‌تواند به فرایند توسعه روستایی از طریق بهبود رقابت کشاورزی، بهبود حمایت از مدیریت زمین و محیط‌زیست، بهبود کیفیت زندگی و تنوع‌بخشی به اقتصاد جوامع روستایی کمک کند (موریس،^۶ ۲۰۱۳). اگرچه گردشگری در بیشتر مناطق روستایی تنها راه‌حل برای توسعه روستایی نیست؛ اما گردشگری می‌تواند موجبات رشد و توسعه اقتصادی را فراهم آورد و سهم ارزشمندی در یک ره‌یافت جامع برای

1 OECD

2 Pérez

3 Sharpley & Sharpley

4 MacDonald & Jolliffe

5 Dimitrovski

6 Jaafar

7 Moric

توسعه روستایی داشته باشد. همچنین می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای مشارکت، تجمیع سازی و کشف نوآوری‌های جدید برای استفاده از پتانسیل‌های مناطق روستایی در راستای توسعه و پایداری این مناطق محسوب گردد (نومیر و پولرمان، ۲۰۱۴).

توافق جهانی در مورد کارآفرینی گردشگری وجود ندارد و هر پژوهشگر و اندیشمندی بر اساس نوع نگاه و تخصص و جهان‌بینی خود آن را تعریف می‌کند (جمینی و جمشیدی، ۱۴۰۰). بر همین اساس، ژائو و همکاران (۲۰۱۱) کارآفرینی را شروع تغییر از طریق ایجاد یا نوآوری که معمولاً با ریسک همراه است؛ تعریف می‌کنند. کارآفرینی بر فرصت‌ها برای ایجاد و راه‌اندازی کسب‌وکار تأکید دارد. کارآفرینی همچنین تأثیر قابل توجهی بر مقاصد گردشگری دارد. به عبارت ساده‌تر، کارآفرین یک ایده نوآورانه را تصور می‌کند یا فرصتی می‌بیند و آن را دنبال می‌کند و در نتیجه کسب‌وکار جدید ایجاد می‌کند. چنین رفتاری تأثیر کارآفرینان بر توسعه گردشگری را توضیح می‌دهد. اغلب مشاغل مرتبط با گردشگری را کسب‌وکارهای کوچک تشکیل می‌دهند. دلیل گسترش بالای این کسب‌وکارهای کوچک در صنعت گردشگری از این واقعیت تبعیت می‌کند که مشاغل کوچک معمولاً با حداقل سرمایه ایجاد می‌شوند و شرایط پیش‌نیاز خاصی برای آن‌ها وجود ندارد. مشاغل می‌توانند بومی‌سازی شوند و مالکیت آن‌ها به‌طور کلی، در اختیار خانواده‌ها باشد (جعفر و همکاران، ۲۰۱۵).

پیچ و اتلجیویک^۳ (۲۰۰۹) تأکید می‌کنند که مفهوم کارآفرینی گردشگری به‌خوبی درک نشده است، حتی اگر به نظر برسد که گردشگری یک بخش جذاب برای سرمایه‌گذاران و کارآفرینان باشد. بخش گردشگری فضایی کارآمد برای تلاش‌های کارآفرینانه بوده است. مسلم است که گردشگری نیاز شدیدی به نوآوری دارد و بنگاه‌ها باید به تقاضای روزافزون و متغیر گردشگری به شیوه‌ای نوآورانه پاسخ دهند. این نیز ضرورت و اهمیت کارآفرینی در گردشگری را توضیح می‌دهد. کارآفرینی در گردشگری به‌طور فزاینده‌ای به‌عنوان استراتژی برای توسعه اقتصادی در مناطق توسعه‌نیافته توصیف شده است (جانسون و هویجنس، ۲۰۱۰) و بسیاری از کشورها برای توسعه مناطق محروم از کسب‌وکارهای جدید در گردشگری حمایت می‌کنند (سولول^۵ و همکاران، ۲۰۱۵). این موضوع به صورت تجربی، تأثیر مثبت خود را بارها تأیید کرده است و تجربه بسیاری از کشورهای جهان نشان می‌دهد که کارآفرینی یکی از راه‌حل‌های مهم و موثر برای غلبه بر مشکلات اقتصادی، کاهش نرخ بیکاری و در نهایت بهبود کیفیت زندگی است (جمینی و همکاران، ۱۳۹۶).

نمونه‌هایی از کارآفرینی در گذشته گردشگری روستایی، گردشگری کشاورزی، خانه‌های اقامتی، کارآفرینی اجتماعی وجود داشته است و وجود کارآفرینی در ابعاد مختلف مطالعات اجتماعی مانند جنسیت، سن، تحصیلات و ادبیات کارآفرینی، منجر به توجه و اهمیت کارآفرینی از دیدگاه‌های مختلف شد (پیرنر، ۲۰۱۵؛ اوملیل و جویز، ۲۰۱۸). از نظر جامعه‌شناسان دلیل تفاوت سطوح کارآفرینی در جوامع، عرضه استعدادها، کارآفرینانه است. جامعه‌شناسان معتقدند که رفتارهای کارآفرینانه محصول عوامل اجتماعی فرهنگی مثل فرهنگ‌گرایی، ساختار اجتماعی، نگرش جامعه، رهبری جامعه و ایدئولوژی سیاسی مثل شرایط تاریخی است. در مقابل، نظریه‌پردازان روانشناسی که باور دارند رفتارهای کارآفرینانه یا ذاتی هستند یا یاد گرفته می‌شوند. فرهنگ کارآفرینی شامل نگرش اجتماعی مثبت در مورد کسب و کارهای شخصی است. وجود یک فرهنگ کارآفرینانه بیانگر حمایت اجتماعی از روحیه کسب و کار است که در درون جوامع خاص در پاسخ به شرایط عدم اطمینان و رقابت پرورش می‌یابد (موریسون، ۲۰۰۶).

تغییر سبک زندگی گردشگران و الگوهای تعطیلات آن‌ها مستلزم تنوع محصولات و خدمات گردشگری به‌منظور پاسخگویی به نیازهای انواع گردشگران در این بخش است. بنابراین، تغییر مستمر انگیزه‌ها و ترجیحات گردشگران، توسعه مداوم روندهای گردشگری، افزایش تقاضا برای محصولات و خدمات جدید گردشگری، افزایش تعداد گردشگران جدید و افزایش رقابت شدید صنعتی، کارآفرینی گردشگری را به‌عنوان یک ضرورت بقا برای شرکت‌ها و کسب‌وکارهای گردشگری معرفی می‌کند (پیرنر، ۲۰۱۵؛ سم و همکاران، ۲۰۱۹).

صنعت گردشگری به‌ویژه زمانی که سود سایر بخش‌های اقتصادی در حال کاهش است، جایگزین مناسبی برای آن و راهبردی برای توسعه است؛ یعنی به‌عنوان یک فعالیت اقتصادی جایگزین در اقتصاد تک‌محصولی می‌تواند روند توسعه را با تنوع‌بخشی به اقتصاد ملی تسریع نماید

1- Neumeier & Pollermann

2 Zhao

3 Page & Ateljjevic

4 Jóhannesson & Huijbens

5 Solvoll

6 Pınar

7 Oumlil & Juiz

8 Morrison

9 Cem

(پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۵). با این وجود، باید در نظر داشت که موفقیت گردشگری به عنوان یک اهرم قوی برای توسعه، وابستگی بسیار زیادی به شرایط منطقه دارد. کارآفرینی در مناطق روستایی معمولاً مبتنی بر جامعه، دارای پیوندهای خانوادگی قوی و تأثیر نسبتاً قابل توجهی بر جامعه روستایی دارد (جعفر و همکاران، ۲۰۱۴). بر همین اساس، برای توسعه گردشگری به ویژه در مناطق روستایی، علاوه بر خلاقیت و توجه به کارآفرینی، رهیافت گردشگری جامعه‌محور توصیه می‌شود (نومیر و پولرمان، ۲۰۱۴). چراکه توسعه گردشگری به اجرای اهداف کلیه ذینفعان این سیستم وابسته است و ممکن است نیاز گروهی از ذینفعان با گروه‌های دیگر متفاوت و بعضاً متناقض باشد (نایر^۱ و همکاران، ۲۰۱۵).

بنابراین، توسعه گردشگری روستایی با الزاماتی همراه است که می‌توان از (۱) حمایت دولت و دیگر سازمان‌های ملی و محلی با هدف جذب افراد جوان و تحصیل کرده با فراهم کردن شرایط زندگی برای آنان هستند؛ (۲) تنوع بخشی و توسعه به گردشگری بر اساس نیاز بازار و ارتباط آن با بخش‌ها و صنایع دیگر؛ (۳) بهبود سیاست دولت در بخش کارآفرینی و آغاز مشاغل گردشگری در مناطق روستایی، نام برد (موریس، ۲۰۱۳).

در زمینه گردشگری، بسیاری از محققان (ورنون^۲ و همکاران، ۲۰۰۵؛ کیم^۳، ۲۰۱۶) استدلال می‌کنند که همکاری یا مشارکت بین بخش‌های دولتی و غیردولتی می‌تواند سهم اجتماعی-اقتصادی گردشگری را با بسیج مؤثر منابع انسانی، فرهنگی و طبیعی محلی به حداکثر برساند. حاکمیت گردشگری [همکاری] متناسب و مؤثر «به‌طور بالقوه می‌تواند فرآیندهای دموکراتیک و مالکیت مرتبط با توسعه پایدار را تقویت کند» که هدف آن برآوردن نیازهای اساسی مردم در یک جامعه از طریق تشویق «توسعه از پایین به بالا» یا توسعه درون‌زا است (برامول^۴، ۲۰۱۱).

پارادایم توسعه پایدار مبتنی بر فلسفه عدالت بین نسلی در بهره‌گیری از محیط و فرایندی است که نیازهای نسل حاضر را بدون به خطر انداختن توانایی نسل آینده برای تأمین آن‌ها، برطرف می‌کند (آیلوتیو - واروار^۵ و همکاران، ۲۰۱۵). علیرغم این تعریف، تاکنون بیش از ۳۰۰ تعریف با دیدگاه‌های متفاوت از توسعه پایدار شده است (ایهوا^۶ و همکاران، ۲۰۱۴). با وجود تحول در مفهوم توسعه پایدار، اساس ایده همان است. هنوز مسئله نیازها در برابر محدودیت‌ها وزن می‌شود (الحدی^۷، ۲۰۱۵) و در جستجوی یک تعادل و سازگاری است. ارکان سه‌گانه توسعه پایدار، یک چارچوب برای سنجش کارایی و موفقیت مشاغل و سازمان‌ها در قالب سه شاخص اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی فراهم کرده است (گول^۸، ۲۰۱۰). بنابراین، برای سنجش توسعه پایدار محلی، باید این ابعاد در نظر گرفته شود؛ پایداری اقتصادی: این مفهوم در پی توسعه از طریق تخصیص کارآمد و مدیریت منابع و سرمایه‌گذاری‌های مداوم عمومی و خصوصی برای سودآوری در شرایط کنونی و آینده است. پایداری فرهنگی اجتماعی: این مفهوم نیازمند حفظ تنوع فرهنگی، ارزش‌ها و رویه‌هایی است که در حال حاضر در منطقه وجود دارد. پایداری زیست‌محیطی: به یک فرایند توسعه با مبنای فیزیکی اشاره دارد که هدف آن حفظ و استفاده عقلانی از منابع طبیعی است و از جذب و بازیابی ظرفیت اکوسیستم در مقابل دخالت‌های انسانی پشتیبانی می‌کند (روچمن^۹، ۲۰۰۱). در بستر پایداری محیطی، یک جامعه پایدار باید سه شرط را رعایت کند: ۱- میزان استفاده از منابع تجدید پذیر، نباید بیش از میزان بازسازی آن‌ها باشد؛ ۲- میزان استفاده از منابع تجدید ناپذیر، نباید از میزان توسعه جایگزین‌های تجدید پذیر پایدار تجاوز کند و ۳- میزان آلودگی انتشار آن نباید از ظرفیت جذب محیط‌زیست، فزونی یابد (الکینگتون^{۱۰}، ۱۹۹۸). این شرایط در جوامع روستایی که زندگی آنان با طبیعت و محیط اطرافشان گره خورده است؛ بسیار حائز اهمیت خواهد بود. بر همین اساس، پایداری این مناطق، منوط به کاهش فشارهای مخرب بر محیط‌زیست، بهبود کیفیت زندگی مردم محلی و یکپارچگی فرهنگی است (ناجی میدانی و آذری، ۱۳۹۶). درواقع، توسعه پایدار اهداف اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی را به یکدیگر وصل می‌کند و کسب و کارهای سازگار با این رویکرد، باید اهداف زیست‌محیطی و اجتماعی را در کنار اهداف اقتصادی قرار داده و به آن‌ها وزن یکسان دهد (حیدری ساربان، ۱۳۹۱).

بررسی‌ها نشان می‌دهد در ارتباط با موضوع مورد مطالعه، پژوهش‌های محدودی انجام گرفته است که در ادامه به نتایج چند مطالعه مهم اشاره شده است. محمدی و همکاران (۱۳۹۷) در دهستان اورامان استان کردستان به تبیین آثار گسترش گردشگری بر تغییر سطح معیشت

1- Nair

2- Vernon

3- Keyim

4- Bramwell

5- Iluțiu-Varvara

6- Ihuah

7- Alhaddi

8- Triple Bottom Line (TBL)

9- Goel

10- Ruschmann

14- Elkington

روستاهای کوهستانی پرداختند. یافته‌ها و نتایج این پژوهش بیان می‌کند که گردشگری بر بهبود سطح معیشت و تأمین پایداری معیشت در روستاهای هدف این دهستان تأثیرگذار بوده است. علاوه بر آن، توسعه گردشگری در این روستاها منجر به افزایش دارایی و در نتیجه کاهش سطح آسیب‌پذیری شده است. بخشی نژاد (۱۳۹۹)، به تبیین ظرفیت‌های گردشگری برای توسعه مناطق روستایی استان چهارمحال و بختیاری پرداخته است. نتایج این پژوهش که در جامعه کارشناسان و متولیان گردشگری استان چهارمحال و بختیاری به صورت تمام شماری انجام شد؛ نشان می‌دهد که مناطق روستایی استان چهارمحال و بختیاری ظرفیت‌های بسیار بالایی در زمینه گردشگری برای توسعه مناطق روستایی دارند. از مهم‌ترین ظرفیت‌های مناطق روستایی این استان می‌توان به مناطق بکر طبیعی، آب‌وهوای مطبوع؛ زندگی عشایری نام برد و در مقابل ضعف‌های صنعت گردشگری در این استان، نبود برنامه‌ریزی، کمبود امکانات اقامتی بهداشتی و ضعف فرهنگ گردشگری اشاره کرد.

نظری و صیدائی (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان واکاوی عوامل بنیادین کارآفرینی گردشگری اثرگذار بر توسعه پایدار شهرستان کوهرنگ، با استفاده از تحلیل مقایسه کیفی به این نتایج دست یافته‌اند که همه ترکیب‌های احتمالی شاخص‌های کارآفرینی گردشگری بر توسعه پایدار مناطق روستایی شهرستان کوهرنگ تأثیرگذار هستند. بنابراین، برای پیشبرد اهداف و حرکت به سمت توسعه پایدار در منطقه مورد مطالعه، باید شاخص‌های سازگاری اجتماعی - فرهنگی، سازگاری محیطی، نوآوری، رشد و توسعه آن در جامعه میزبان موردنظر قرار گیرد. کیم (۲۰۱۶) در پژوهشی به بررسی تأثیر گردشگری بر توسعه مناطق روستایی پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که باوجود اینکه گردشگری به عنوان یک مکانیسم توسعه روستایی از نظر اجتماعی - اقتصادی مانند ایجاد درآمد و بهبود اشتغال روستایی، بهبود امکانات و خدمات محلی و کمک به حفظ میراث فرهنگی محلی شناخته می‌شود، اما نتایج نشان می‌دهد که در منطقه مورد مطالعه، جامعه محلی به طور برابر از مزایای اجتماعی - اقتصادی گردشگری سهم نبرده‌اند. به همین دلیل پیشنهاد می‌کنند به منظور به حداکثر رساندن مزایای گردشگری برای جامعه محلی، یک رویکرد حکمرانی مشارکتی در محل برای تشویق همکاری‌های دولتی و غیردولتی و ترویج شیوه‌های از پایین به بالا مورد نیاز است. ایبانشکو^۱ و همکاران (۲۰۱۸)، در پژوهشی با عنوان تأثیر گردشگری بر توسعه پایدار مناطق روستایی، به بررسی نقش گردشگری در توسعه مناطق روستایی کشور رومانی پرداخت. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که گردشگر روستایی نقش انکارناپذیری در توسعه روستاهای کشور رومانی داشته و شاخص‌های ثبات جمعیتی، افزایش رفاه عمومی و پایداری اقتصادی اجتماعی با توسعه گردشگری روند مثبت و رو به بهبودی داشته است.

ماتیار^۲ و همکاران (۲۰۱۸)، به بررسی نقش کارآفرینی اجتماعی در توسعه مقاصد روستایی پرداختند. این پژوهش بیان می‌کند که کارآفرینی اجتماعی ابزاری بسیار مهم برای احیای مناطق روستایی است. باوجود اینکه بسیاری از مناطق روستایی پیرامون در جذب گردشگر و حفظ آن با چالش‌های مهمی روبرو هستند، اغلب کارآفرینان اجتماعی می‌توانند در ایده‌ها، محصولات و فعالیت‌های جدید و تجسم آینده روشن منطقه روستایی مشارکت کنند. این پژوهش که به صورت مصاحبه نیمه ساختاریافته در سه کشور ایرلند، آفریقای جنوبی و آمریکا انجام شد، نقش مهم و کلیدی برای کارآفرینان اجتماعی در توسعه مقاصد روستایی شناسایی می‌کند. تأثیر کارآفرینان اجتماعی بر گردشگری نشان می‌دهد که مشارکت آنان در بحث‌های گسترده‌تر توسعه مقاصد روستایی مهم است.

روش پژوهش

پژوهش کمی و کاربردی حاضر که با روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است، در بازه زمانی ۶ ماهه بهار و تابستان سال ۱۴۰۲ انجام شده است. برای جمع‌آوری داده‌ها، علاوه بر مطالعات اسنادی از شیوه پیمایشی نیز استفاده شده است. جامعه آماری پژوهش، شامل کلیه سرپرستان خانوار روستایی (بالای ۲۰ خانوار) در شهرستان اردل (۷۵۷۴ نفر) است. با توجه به هدف پژوهش، حجم نمونه‌ای با استفاده از نرم‌افزار SPSS Sample Power با توان آزمون ۰/۸۰ و سطح اطمینان ۰/۹۵/۲۲۰ نفر برآورد شد.

ابزار اصلی پژوهش برای جمع‌آوری داده‌های میدانی، پرسش‌نامه‌ای محقق‌ساخته است که مبنای طراحی آن مرود مطالعات مرتبط با موضوع مورد مطالعه و شرایط جغرافیایی حاکم بر محدوده مورد مطالعه بوده است. این پرسشنامه در سه بخش طراحی شده است. بخش اول آن شامل اطلاعات جمعیت شناختی پاسخگویان مانند سن، جنس، تحصیلات و شغل بوده است. بخش دوم مربوط به شاخص‌های کارآفرینی گردشگری است که ۲۸ متغیر کلیدی را شامل می‌شود (جدول ۱). بخش سوم پرسشنامه به شاخص‌های توسعه پایدار اختصاص دارد که ۲۴ متغیر را شامل

می‌شود (جدول ۱). لازم به ذکر است بخش دوم و سوم پرسشنامه در طیف هفت قسمتی لیکرت (شامل ۷ قسمت: ۱= بسیار کم، ۲= کم، ۳= کم تا متوسط، ۴= متوسط، ۵= متوسط تا زیاد، ۶= زیاد و ۷= بسیار زیاد) طراحی شده است. روایی پرسشنامه به روش صوری و با کسب نظرات کارشناسان و اساتید دانشگاهی پس از انجام اصلاحات لازم، تأیید شده است. برای بررسی پایایی ابزار مورد استفاده از پیش‌آزمون (تکمیل ۳۰ پرسشنامه) استفاده شد. ضریب آلفای کرونباخ محاسبه‌شده (جدول ۱) نشان داد ضریب حاصل شده برای بخش‌های مختلف بیشتر از ۰/۷ بود و نشانگر پایایی پرسشنامه مورد استفاده بود. برای توزیع پرسشنامه‌ها در محدوده مطالعاتی، از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای با رعایت اصل تسهیم (نسب به جمعیت سرپرستان خانوار هر دهستان) استفاده شده است. به این صورت که متناسب با تعداد سرپرستان خانوار هر دهستان، تعدادی پرسشنامه به آن‌ها اختصاص داده شد (جدول ۲). سپس پرسشنامه‌ها در میان ۱۸ روستای شهرستان اردل توزیع گردید. لازم به ذکر است برای انتخاب روستاها از روش هدفمند استفاده شده است؛ به‌گونه‌ای که این روستاها نسبتاً نماینده مناسبی برای کل شهرستان اردل باشند. درنهایت پرسشنامه‌ها در میان سرپرستان خانوار روستایی به روش کاملاً تصادفی توزیع و تکمیل گردید. برای تجزیه و تحلیل داده‌های گردآوری‌شده از نرم‌افزار SPSS25 استفاده شد.

جدول ۱. شاخص‌ها، متغیرها و آلفای کرونباخ محاسبه‌شده برای آن‌ها

مفهوم اصلی	مؤلفه‌ها	متغیرها (منبع)	تعداد آلفای متغیر کرونباخ
کارآفرینی گردشگری	آموزش کارآفرینی به اقشار آسیب‌پذیر، ارائه تسهیلات و مشوق‌های جذب سرمایه‌گذار در گردشگری، بازنگری در زیرساخت‌های ضروری توسعه، حمایت از کسب‌وکارهای کوچک و سبز، حمایت از محصولات محلی و معرفی آن به بازارهای هدف برای کسب‌وکارهای نوپا، نظارت بر رقابت‌پذیری کسب‌وکارها، شفافیت در قوانین (شومپیتر، ۱۹۳۴ به نقل از سجاسی قیداری و همکاران، ۱۳۹۳؛ دراگولانسکو و دروتو، ۲۰۱۲)	۷	۰/۸۱۹
	ارتقاء سطح زندگی، افزایش بهره‌وری، توسعه منابع درآمدی، تنوع منابع درآمدی، سخت‌اشغال با بستر فعالیت، به‌روزرسانی ابزار ارائه خدمات، خرید تولیدات بدون واسطه در مبدأ، پرداخت ورودی و عوارض به جاذبه‌ها، فراگیری درآمد گردشگری در جامعه میزبان (ورهل و همکاران، ۲۰۰۱ به نقل از سجاسی قیداری و همکاران، ۱۳۹۳)	۸	۰/۷۰۷
	حفاظت از زیستگاه‌های جانوری، کاهش تخریب محیط‌زیست و قاچاق زغال، جلوگیری از گسترش آلاینده‌های زیست‌محیطی، ارائه سیستم بازیافت و دفع پسماند، حفاظت از گونه‌های نادر گیاهی و جانوری، افزایش آگاهی زیست‌محیطی و برخورد آگاهانه با محیط (سجاسی قیداری و همکاران، ۱۳۹۳)	۶	۰/۸۴۹
	تقویت احساس تعلق، افزایش همکاری و مشارکت عمومی، توسعه فرهنگ کارآفرینی مشوق، مشارکت فعال زنان در کسب‌وکارها، تغییر و اصلاح ساختار و شبکه‌های اجتماعی سنتی توسعه روحیه رقابت‌پذیری، تقویت الگوهای رفتاری عمومی (لب‌آ و همکاران، ۲۰۱۴)	۷	۰/۷۷۰
توسعه پایدار روستایی	خوداتکایی اثربخشی اجتماعی مانند کیفیت زندگی، وضعیت مهاجرت خانوار، آزادی عمل مانند وضعیت سواد زنان، دسترسی به زیرساخت‌های اجتماعی، امنیت مانند امنیت اجتماعی، سلامت اجتماعی، همبستگی؛ سازگاری مانند انواع مشارکت، تعادل وضعیت اشتغال زنان و مردان، برابری در استفاده از فرصت‌ها (جاودان و رکن الدین افتخاری، ۱۳۸۹)	۱۰	۰/۸۹۵
	وضعیت درآمدی، وضعیت اشتغال، وضعیت فقر در روستا، میزان حمایت از کسب‌وکارهای روستا، میزان پس‌انداز، وضعیت تنوع درآمدی (رکن الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۸۹)	۶	۰/۷۳
	وضعیت پاکیزگی منابع آب مصرفی، وضعیت حفاظت از تنوع زیستی مانند گونه‌های نادر و کمیاب، وضعیت کیفیت تغییر کاربری اراضی متناسب با نیاز، وضعیت استفاده از منابع طبیعی، کیفیت اکوسیستم، وضعیت تولید مواد زائد، وضعیت بازیافت مواد زائد، وجود طرح مدیریت فاضلاب، میزان مصرف انرژی از منابع تجدیدپذیر (رکن الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۸۹)	۸	۰/۸۶

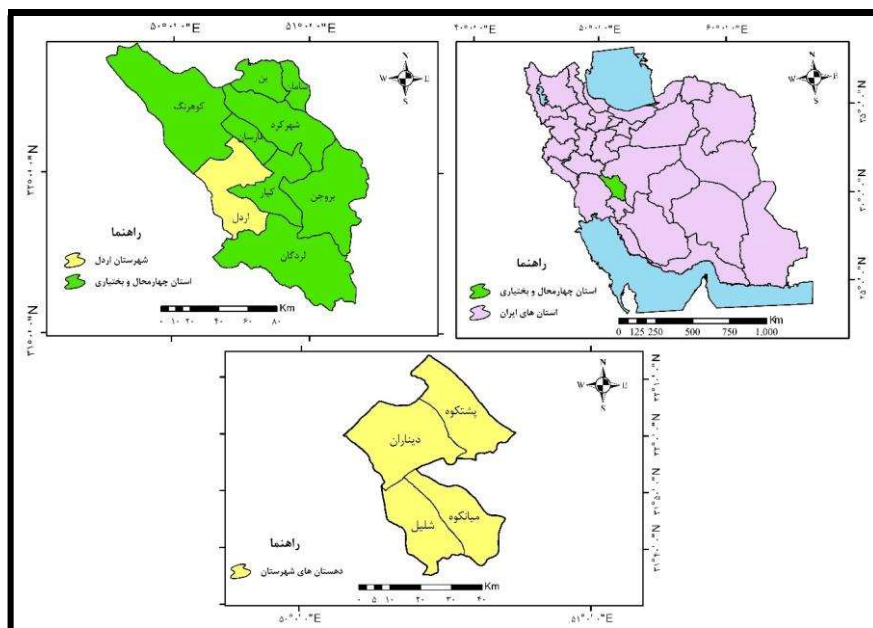
جدول ۲. نحوه توزیع پرسشنامه‌ها در محدوده مورد مطالعه

دهستان‌ها (طبقات اصلی)	جمعیت	تعداد خانوار	تعداد روستا بالای ۲۰ خانوار	پرسشنامه تخصیص یافته	روستاهای نمونه
پشتکوه	۱۰۹۳۳	۳۰۸۳	۱۹	۷۰	۶ روستا (بهشت‌آباد، رستم‌آباد، قلعه درویش، سرپیر، حسین‌آباد، باله)
دیناران	۵۸۹۰	۱۴۳۲	۱۶	۵۰	۴ روستا (سرمور، لیرابی، آبسرد، ارجل)
شلیل	۴۵۹۳	۱۱۴۲	۱۰	۴۰	۳ روستا (شلیل، گوزلک، لندی)
میانکوه	۶۹۷۳	۱۹۱۷	۲۴	۶۰	۵ روستا (گندمکار، مور، دهکهنه، کاهیدان، رغن)
مجموع	۲۸۳۸۹	۷۵۷۴	۶۹	۲۲۰	۱۸

منبع: یافته‌های تحقیق: ۱۴۰۲

قلمرو جغرافیایی پژوهش

شهرستان اردل از سمت شمال به شهرستان فارس و کوهرنگ، از سمت غرب به شهرستان ایذه، از سمت جنوب به شهرستان لردگان و از سمت شرق به شهرستان کیار محدود می‌شود. این شهرستان دارای وسعتی معادل ۱۸۳۴ کیلومتر مربع است و حدود ۶ درصد از مساحت استان را به خود اختصاص داده است (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان، ۱۳۹۵). شهرستان اردل دارای دو بخش (مرکزی و میانکوه) و چهار شهر (اردل، کاج، دشتک، سرخون) و چهار دهستان (دیناران، پشتکوه، شلیل و میانکوه) است. جمعیت این شهرستان بالغ بر ۴۸۸۸۰ نفر و ۱۳۰۶۶ خانوار بوده است و در این میان ۲۸۳۸۹ نفر در نقاط روستایی (۱۲۱ روستا) و ۲۰۴۸۷ نفر در نقاط شهری سکونت دارند (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). آب‌وهوای معتدل و مرطوب، تابستان‌های معتدل و زمستان‌های مرطوب، متوسط بارندگی سالانه ۸۰۰ میلی‌متر در سال و میانگین دمای سالانه ۱۲ درجه سانتی‌گراد است (سازمان هواشناسی کشور، ۱۳۹۸). تنوع فرهنگی، آداب و رسوم، کوچ و زندگی عشایری، شهرستان اردل را به مجموعه‌ای کم‌نظیر از جاذبه‌های طبیعی، فرهنگی اجتماعی، ورزشی مبدل ساخته است. آبشارهای مختلفی نظیر آبشار کرودی، زرده لیمه، چشمه‌های جوشان و رودهای خروشان سرچشمه کارون، منطقه حفاظت‌شده هلن و تنوع گونه‌های گیاهی و جانوری در این شهرستان؛ دریاچه‌ها و سدها، یخچال‌های کوهستانی و غارها بخشی از جاذبه‌های طبیعی گردشگری این شهرستان هستند. از طرف دیگر، برد گوری‌ها، سنگ‌نوشته‌ها، سایت‌های باستان‌شناسی، قلعه‌ها و آرامگاه‌ها، جشن‌های ملی - آیینی، عزاداری‌ها، شادی‌ها و عروسی‌ها، مهمان‌نوازی و تجربه زیسته و کوچ عشایر از جاذبه‌های اجتماعی-فرهنگی شهرستان به شمار می‌رود؛ که پتانسیل بسیار زیادی برای جذب گردشگر داخلی و خارجی به مناطق روستایی شهرستان اردل را دارد. شکل (۱) موقعیت جغرافیایی محدوده مورد مطالعه و توزیع فضایی مناطق روستایی را نشان می‌دهد.

شکل ۱. نقشه موقعیت جغرافیایی شهرستان اردل در استان چهارمحال و بختیاری و ایران

یافته‌ها و بحث

توصیف نمونه‌های مورد مطالعه

نتایج نشان داد سن نمونه مورد مطالعه بین ۲۲ تا ۶۰ سال بوده است. میانگین سنی پاسخگویان ۳۹ سال و بیشترین فراوانی را افراد ۳۷ ساله دارند. از لحاظ جنسیت، ۷۳ درصد را مردان و ۲۷ درصد را زنان ساکن در مناطق روستایی شهرستان تشکیل داده است. وضعیت تحصیلات نشان می‌دهد که مقطع دیپلم با ۳۶ درصد بیشترین فراوانی را دارد و تحصیلات دانشگاهی با ۲۱/۶ درصد میزان قابل توجهی از پاسخگویان را به خود اختصاص داده است. پاسخگویان وضعیت شغلی خود را در قالب یک سؤال باز پاسخ داده‌اند که بیانگر تسلط شغل آزاد با ۵۷ درصد در بین مشاغل عنوان شده است.

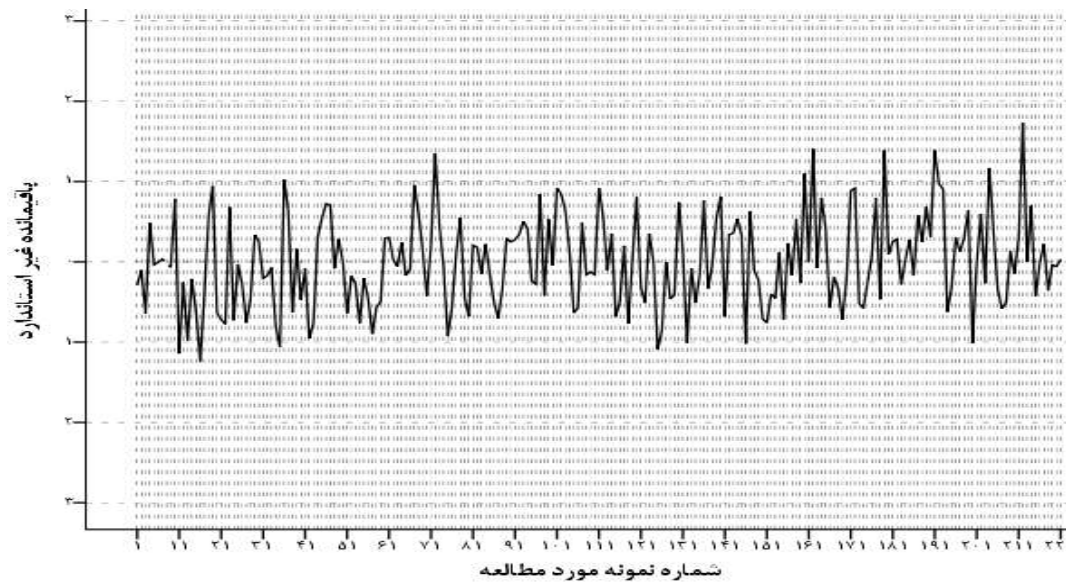
بررسی تأثیر شاخص‌های کارآفرینی گردشگری بر توسعه پایدار مناطق روستایی شهرستان اردل

جهت بررسی میزان تأثیر شاخص‌های کارآفرینی گردشگری بر توسعه پایدار مناطق روستایی شهرستان اردل، از آزمون رگرسیون خطی استفاده شده است. از پیش فرض‌های لازم برای بررسی تناسب داده‌ها در تحلیل رگرسیون، شاخص دوربین واتسون، شاخص تحمل و شاخص عامل تورم است. با توجه به اینکه شاخص تحمل مقداری بین صفر تا یک است و این مقدار هرچقدر به یک نزدیک‌تر باشد مناسب‌تر است و نباید از ۰/۴ کمتر شود؛ همچنین، شاخص عامل تورم کمترین مقدار آن یک و مقادیر بزرگ‌تری را می‌تواند داشته باشد؛ مقدار این شاخص هرچقدر به یک نزدیک‌تر باشد مناسب‌تر است و مقدار بزرگ‌تر از ۲/۵ وضعیت نامطلوب داده‌ها را نشان می‌دهد. شاخص تحمل و عامل تورم واریانس نشان می‌دهد که شاخص‌ها و داده‌های موردنظر جهت استفاده در رگرسیون خطی مناسب است و میزان همپوشانی متغیرهای مستقل در وضعیت قابل قبولی قرار دارد و مشکل هم‌خطی بین این شاخص‌ها وجود ندارد. علاوه بر این شاخص‌های هم‌خطی، آزمون دوربین واتسون برای بررسی میزان استقلال داده‌ها نسبت به یکدیگر مورد بررسی قرار می‌گیرد. (شکل ۲) بر اساس این شاخص، می‌توان گفت که داده‌ها به‌صورت سری زمانی نیست و نکته دیگر اینکه تصادفی بودن و استقلال داده‌ها رعایت شده است. بنابراین در نمونه‌های مورد پرسش، خودهمبستگی وجود ندارد و مشاهدات از یکدیگر مستقل است. مقدار شاخص دوربین واتسون بین صفر تا چهار تغییر می‌کند و مقدار دو به معنای استقلال کامل داده‌ها است و هرچقدر از مقدار دو فاصله بگیرد از میزان استقلال داده‌ها کاسته خواهد شد. مقدار دوربین واتسون نباید از ۱/۵ کمتر و بزرگ‌تر از ۲/۵ باشد. در داده‌های مورد استفاده در این تحلیل یک خودهمبستگی مثبت ضعیف وجود دارد که بیانگر شرایط مناسب داده‌هاست.

جدول ۳. بررسی میزان خودهمبستگی و هم‌خطی چندگانه داده‌ها

متغیر	استقلال و هم‌خطی	
	شاخص تحمل	عامل تورم واریانس
شاخص مدیریتی - ساختاری	۰/۶۴۲	۱/۵۵
شاخص فرهنگی - اجتماعی	۰/۷۶۹	۱/۳۰
شاخص بهره‌وری اقتصادی	۰/۵۲۷	۱/۸۹
شاخص زیست‌محیطی	۰/۷۱۷	۱/۳۹

۱/۶۷

شکل ۲. وضعیت استقلال نمونه مورد مطالعه در شهرستان اردل

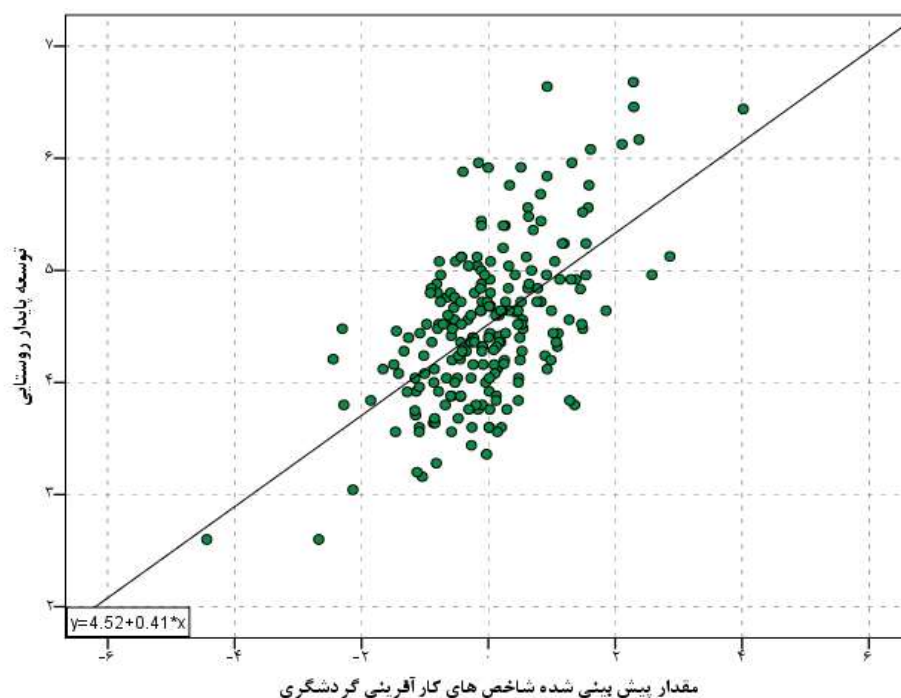
در ادامه برای بررسی میزان تأثیر شاخص‌های کارآفرینی گردشگری بر توسعه پایدار روستایی در شهرستان اردل از تحلیل رگرسیون خطی استفاده شده است. مقادیر ضریب رگرسیون در جدول (۴) و شکل (۳) نشاگر میزان تأثیر و تبیین شاخص‌های کارآفرینی گردشگری از قبیل شاخص بهره‌وری اقتصادی، شاخص مدیریتی - ساختاری، شاخص فرهنگی - اجتماعی و شاخص زیست‌محیطی بر توسعه پایدار در روستاهای شهرستان اردل است. مقدار ضریب همبستگی (R) بین متغیرها ($0/۶۰۸$) است. این ضریب نشان دهنده همبستگی نسبتاً قوی بین متغیرهای مستقل و وابسته است. ضریب تعیین نشان می‌دهد که شاخص‌های کارآفرینی گردشگری، ۳۷ درصد از واریانس توسعه پایدار در نمونه مورد مطالعه را تبیین می‌کند و منشأ ۳۷ درصد واریانس توسعه پایدار روستایی، شاخص‌های کارآفرینی گردشگری است. تفسیر ضریب تعیین بر اساس نمونه مورد مطالعه است و برای برآورد جامعه آماری از ضریب تعیین تعدیل‌شده استفاده شده است. بنابراین، برآورد ضریب تعیین تعدیل‌شده نشان می‌دهد در جامعه مورد مطالعه منبع ۳۶ درصد از واریانس توسعه پایدار روستایی را شاخص‌های کارآفرینی گردشگری تبیین می‌کند. سطح اطمینان نشان می‌دهد که اثر ترکیبی شاخص‌های کارآفرینی گردشگری بر توسعه پایدار روستایی در شهرستان اردل معنادار است و صرفاً ناشی از خطای نمونه‌گیری نیست ($\text{sig} > 0/۰۵$).

ضرایب بتای غیراستاندارد و بتای استاندارد به تفکیک تأثیر هر کدام از شاخص‌های کارآفرینی گردشگری بر توسعه پایدار روستایی را نشان می‌دهد. بنابر نتایج این دو ضریب، می‌توان بیان کرد که تأثیر شاخص بهره‌وری اقتصادی بر توسعه پایدار مناطق روستایی مورد مطالعه تصادفی بوده و در واقع این شاخص بر توسعه مناطق روستایی تأثیرگذار نیست. شاخص سازگاری زیست‌محیطی تأثیر منفی معناداری بر توسعه پایدار روستایی داشته و شاخص‌های سازگاری اجتماعی - فرهنگی و مدیریتی - ساختاری تأثیر مثبت و معناداری بر توسعه پایدار مناطق روستایی شهرستان اردل داشته است.

در نمونه مورد مطالعه می‌توان بیان کرد که شاخص سازگاری فرهنگی - اجتماعی بیشترین تأثیر را بر توسعه پایدار روستایی دارد و پس از آن، قدر مطلق شاخص سازگاری زیست‌محیطی تأثیر بیشتری نسبت به سایر شاخص‌ها بر توسعه پایدار روستایی دارد. در نهایت شاخص مدیریتی - ساختاری سومین میزان تأثیر را بر توسعه پایدار روستایی دارد. جهت بررسی شدت تأثیر این شاخص‌ها در جامعه مورد مطالعه، کران پایین و کران بالای بتای استاندارد ملاک تشخیص است. در صورت همپوشانی این دامنه در شاخص‌های مختلف، به معنای عدم تفاوت در شدت تأثیر شاخص‌های عنوان‌شده بر متغیر وابسته مورد نظر است. بنابراین میزان تأثیر شاخص فرهنگی - اجتماعی و شاخص سازگاری زیست‌محیطی با توجه به گستره آن‌ها در کران پایین و بالا دارای تفاوت معناداری نسبت به سایر شاخص‌ها است. در مقابل، شاخص مدیریتی - ساختاری با وجود تأثیر معنی‌دار بر متغیر وابسته، در شدت تأثیر، تفاوت معناداری با شاخص‌های اقتصادی ندارد. نکته جالب توجه در این وضعیت، تصادفی بودن تأثیر شاخص اقتصادی بر توسعه پایدار روستایی در منطقه مورد مطالعه است.

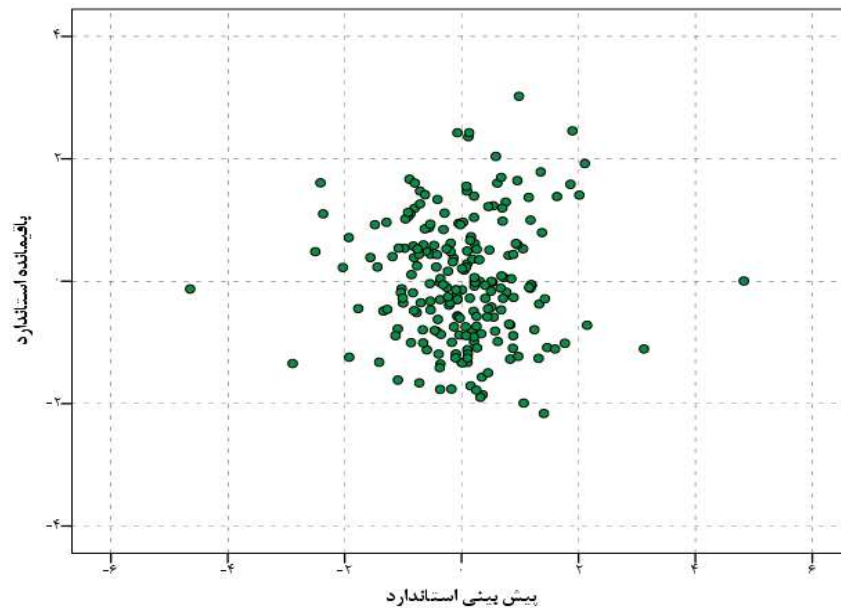
جدول ۴. برآورد ضریب رگرسیون بین شاخص‌های کارآفرینی گردشگری و توسعه پایدار روستایی

مدل	ضریب رگرسیون تعیین (R)	ضریب تعیین (R ²)	تعدیل شده	ضریب تعیین آماره F	سطح معناداری	بتای غیراستاندارد	بتای استاندارد	سطح معناداری	کران پایین کران بالا
ضریب ثابت						۲/۰۰۶	-	۰/۰۰۱	-
بهره‌وری اقتصادی	۰/۶۰۸	۰/۳۷	۰/۳۶	۳۸/۳۲۷	۰/۰۰۱	-۰/۲۳۴	-۰/۱۲۴	۰/۱	-۰/۰۲۴
سازگاری زیست‌محیطی	۰/۶۰۸	۰/۳۷	۰/۳۶	۳۸/۳۲۷	۰/۰۰۱	-۰/۲۳۴	-۰/۲۳۲	۰/۰۰۱	-۰/۰۳۵۸
سازگاری اجتماعی - فرهنگی	۰/۶۰۸	۰/۳۷	۰/۳۶	۳۸/۳۲۷	۰/۰۰۱	-۰/۲۳۴	-۰/۲۳۲	۰/۰۰۱	-۰/۰۳۵۸
مدیریتی - ساختاری	۰/۶۰۸	۰/۳۷	۰/۳۶	۳۸/۳۲۷	۰/۰۰۱	-۰/۲۳۴	-۰/۲۳۲	۰/۰۰۱	-۰/۰۳۵۸

شکل ۳. نمودار پراکنش تأثیر شاخص‌های کارآفرینی گردشگری بر توسعه پایدار روستایی شهرستان اردل

برای بررسی همگنی الگوی رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته در جامعه آماری از تحلیل ناهمگنی استفاده شده است. درواقع تحلیل ناهمگنی به دنبال این است که آیا پیش‌فرض یکسان بودن الگوی رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته صحیح است؟ و آیا ممکن است که این جامعه آماری به دو گروه تقسیم شود که شدت تأثیر متغیرهای مستقل بر وابسته در یک گروه بیشتر از گروه دیگری باشد؟ تحلیل ناهمگنی از طریق همگنی واریانس‌های باقیمانده به دست می‌آید و به دنبال تأیید یا رد پیش‌فرض همگنی جامعه آماری در این تأثیر است. شکل (۴) با تحلیل نمرات پیش‌بینی‌شده استاندارد و نمرات باقیمانده استاندارد به دست می‌آید. نوع پراکنش داده‌ها در این نمودار نشان می‌دهد که در جامعه مورد مطالعه، همگنی وجود دارد یا خیر. در داده‌های تحلیلی حاضر واریانس‌های باقیمانده همگن است و مقادیر مختلف پیش‌بینی‌شده برای مقادیر کم، متوسط و زیاد تقریباً یکسان است بنابراین همگنی واریانس‌ها در این جامعه برقرار است. بر اساس شکل (۴) می‌توان بیان کرد که ارائه یک مدل رگرسیون با یک ضریب بتا و آلفا برای کل جامعه آماری نتایج منطبق با واقعیت را نشان می‌دهد.

شکل ۴. تحلیل ناهمگنی جامعه مورد مطالعه بر اساس متغیرهای مستقل و وابسته

نتیجه‌گیری

کارآفرینی متناسب با پتانسیل‌های مناطق روستایی می‌تواند موتور محرک توسعه ملی باشد و پادشکنندگی ملی اعم از شهری و روستایی را نوید دهد و به ارمغان بیاورد. در مقابل، وقفه در توسعه این نواحی، پیامدهای بسیاری برای کشور خواهد داشت. کارآفرینی شاخصه‌های مختلفی دارد که می‌تواند در بازساخت آینده مناطق روستایی مؤثر واقع شود. این شاخص‌ها می‌توانند در مدیریت و عملکرد سازمان‌های متولی، بهره‌وری اقتصادی، سازگاری اجتماعی - فرهنگی و سازگاری زیست‌محیطی کارآفرینی گردشگری را مورد ارزیابی قرار دهند. بر همین اساس، در پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر کارآفرینی گردشگری بر توسعه پایدار مناطق روستایی شهرستان اردل، با رعایت پیش‌فرض‌های لازم، از فن رگرسیون خطی استفاده شده است.

روستاهای واقع در قلمرو عشایری شهرستان اردل با دارا بودن شرایط آب‌وهوایی مناسب، جاذبه‌های طبیعی، آداب و رسوم غنی، وجود جامعه عشایر، تنوع زیستی و گیاهی، دریاچه‌ها و آبشارها و چشمه‌سارها و موقعیت جغرافیایی مناسب، پتانسیل حرکت در مسیر توسعه پایدار روستایی و بهره‌گیری نسل‌های امروز و آینده از این ظرفیت‌ها را دارد. بر همین اساس، نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که کارآفرینی گردشگری توان مناسبی در تبیین توسعه پایدار مناطق روستایی مورد مطالعه دارد و می‌توان کارآفرینی گردشگری را به‌عنوان رویکردی قابل انطباق و مناسب با شرایط و تنوع جغرافیایی مناطق روستایی اتخاذ کرد. در همین راستا، مطالعات بسیاری از جمله نظری و صیدائی (۱۴۰۰)، کیم (۲۰۱۶)، ایبانشکو و همکاران (۲۰۱۸) و ماتیار و همکاران، (۲۰۱۸) تایید کننده اثرات مثبت کارآفرینی گردشگری بر توسعه پایدار مناطق روستایی هستند.

نکته حائز اهمیت در نتایج این پژوهش، تفاوت در اثرگذاری شاخص‌های مختلف کارآفرینی گردشگری بر پایداری مناطق روستایی است. به‌گونه‌ای که شاخص سازگاری اجتماعی دارای تأثیر مثبت و معناداری است و این تأثیرات را در بهبود مشارکت، تعادل جنسیتی اشتغال بین زنان و مردان، فراهم آوردن شرایط برابر استفاده از فرصت‌ها، بهبود اثربخشی اجتماعی و کاهش روند مهاجرت داشته است. پس‌از آن شاخص مدیریتی - ساختاری دارای تأثیری ضعیف اما معنادار بر توسعه پایدار روستایی است. این شاخص با فراهم کردن زیرساخت مناسب‌تر و بهبود آن، توجه ویژه و تغییر رویکرد سازمان‌ها به سمت پایداری مناطق روستایی، افزایش حساسیت سازمانی نسبت به حفاظت از جاذبه‌های گردشگری، مداخله غیر کارشناسی سازمان‌های مختلف در گردشگری و موارد دیگر همراه بوده است. برخلاف بسیاری از پژوهش‌ها، نتایج این پژوهش بیانگر تصادفی بودن تأثیر اقتصادی کارآفرینی گردشگری بر توسعه مناطق روستایی و بهره‌وری پایین اقتصادی این صنعت در محدوده مورد مطالعه است. از دلایل عمده این نتیجه، می‌توان به ضعف کسب درآمد از جاذبه‌ها اعم از دریافت ورودی و هزینه جهت بازدید، طراحی نامناسب محصول و استقبال ضعیف گردشگران از خرید محصولات محلی، ضعف در توسعه و تنوع منبع درآمدی، خرید مایحتاج اسکان گردشگران در خارج از منطقه، نگاه سنتی و غیراقتصادی ساکنان به گردشگران و مهمان‌ها، رواج ارزش‌های سنتی اجتماعی در خصوص گردشگران که به

عنوان مهمان از منطقه بازدید می‌کنند (شهرت ضرب‌المثل "مهمان حبیب خداست" در میان ساکنان)، نوپا بودن فعالیت‌های گردشگری در منطقه و آسیب دیدن کسب‌وکارهای مرتبط در مواجهه با دوره ویروس کرونا، اشاره کرد.

درنهایت، شاخص سازگاری زیست‌محیطی تأثیر منفی بر توسعه پایدار مناطق روستایی دارد. گردشگری در حفاظت از تنوع گیاهی و جانوری ضعیف عمل کرده است و تا حدودی منجر به رها شدن زباله در محیط و تخریب آن شده است. نبود سیستم بازیافت و دفع پسماند مناسب در این امر دخیل بوده است. علاوه بر این، گردشگران با غفلت از اهمیت اطمینان از خاموش کردن آتش در طبیعت، منجر به آتش‌سوزی بخش عمده‌ای از جنگل‌های منطقه شده‌اند.

بنابراین، برای پایداری و پادشکنندگی جامعه روستایی ساکن در محدوده مورد مطالعه، نیاز به یک باور جمعی و اعتقاد به تشریک‌مساعی وجود دارد تا بتوان بر اساس آن آموزش‌های لازم برای همه ذی‌نفعان گردشگری اعم از گردشگران، جامعه محلی و فعالان بازار صورت پذیرد. علاوه بر آن، جذب سرمایه و توسعه زیرساخت‌ها و معافیت‌های مالیاتی جهت سهولت سرمایه‌گذاری در این حوزه، می‌تواند بهره‌وری اقتصادی گردشگری را برای جامعه میزبان افزایش دهد. دغدغه بسیاری از جامعه محلی، کم‌توجهی گردشگران و فعالان این حوزه به ابعاد زیست‌محیطی گردشگری است. استفاده از مشوق‌ها و بازدارنده‌های متنوع در این زمینه، می‌تواند آسیب‌ها را کاهش داده و در یک‌روند مداوم، به رویکرد سبز و طبیعت‌محوری تبدیل نماید و این امر می‌تواند پایداری زیست‌محیطی روستاهای شهرستان را به همراه داشته باشد.

منابع

- اکبری سامانی، ناهید؛ بدری، سید علی؛ رضوانی، محمدرضا و سلمانی، محمد. (۱۳۹۸). ارزیابی اکوسیستم کارآفرینی گردشگری روستایی (مورد مطالعه: استان تهران)، *پژوهش‌های روستایی*، ۱۱(۳): ۵۵۶-۵۷۵.
- بخشی نژاد، محمود. (۱۳۹۹). تبیین ظرفیت‌های گردشگری برای توسعه مناطق روستایی استان چهارمحال و بختیاری، *برنامه‌ریزی فضایی*، ۱۰(۴): ۲۳-۳۱.
- جاودان، مجتبی و رکن الدین افتخاری، عبدالرضا. (۱۳۸۹). اندازه‌گیری شاخص‌های توسعه پایدار اجتماعی در حوزه‌های روستایی با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی مورد: بخش سربند (شهرستان شازند - استان مرکزی)، *کاربرد سنجش از دور و سیستم اطلاعات جغرافیایی در برنامه‌ریزی*، ۱۱(۱): ۶۵-۷۸.
- جمینی، داود و جمشیدی، علیرضا. (۱۴۰۰). مدل‌سازی عوامل مؤثر بر توسعه شاخص‌های کارآفرینی در مناطق روستایی ایران نمونه پژوهش: منطقه اورامانات، استان کرمانشاه، *برنامه‌ریزی فضایی*، ۱۱(۳): ۷۳-۹۴.
- جمینی، داود؛ سالاری، ممد و شهابی، هیمین. (۱۳۹۶). تبیین اثرات ژئوتوریسم بر توسعه کارآفرینی در روستا شهر قوری قلعه با رویکرد معادلات ساختاری، *جغرافیا و پایداری محیط*، ۲۲(۷): ۹۷-۱۱۰.
- جمینی، داود؛ شهابی، هیمین؛ نظری، حمید و آتش بهار، رامین. (۱۴۰۲). شناسایی سکونتگاه‌های روستایی در معرض خطر وقوع زمین لغزش در زیست بوم‌های عشایری (مطالعه موردی: شهرستان پاوه)، *مطالعات برنامه‌ریزی قلمرو کوچ‌نشینان*، ۳(۱): ۱۲۲-۱۰۷.
- حیدری ساربان، وکیل. (۱۳۹۱). اولویت‌بندی موانع مؤثر بر کارآفرینی زنان روستایی (با روش AHP) مطالعه موردی: استان اردبیل، *مطالعات اجتماعی - روانشناختی زنان*، ۲(۳۱): ۱۵۹-۱۷۶.
- دلاوری، حسین و نادری مایوان، رمضانعلی. (۱۴۰۲). شناسایی راهکارهای گردشگری پایدار در راستای توسعه اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی در قلمرو کوچ‌نشینان شهرستان قوچان، *مطالعات برنامه‌ریزی قلمرو کوچ‌نشینان*، ۳(۱): ۴۳-۵۴.
- رستمی قبادی، فرحناز و احسانی فر، تهمینه. (۱۳۹۷). پیش‌ران‌های توسعه کارآفرینی گردشگری روستایی، *مطالعات کارآفرینی و توسعه پایدار کشاورزی*، ۵(۲): ۷۱-۸۲.
- رکن الدین افتخاری، عبدالرضا؛ سجاسی قیداری، حمداله؛ پورطاهری، مهدی و آذر، عادل. (۱۳۹۲). کاربرد روش تلفیقی MCDM و GIS در شناسایی مناطق روستایی با پتانسیل اکوتوریستی، *پژوهش‌های روستایی*، ۴(۳): ۶۴۱-۶۶۰.
- رکن الدین افتخاری، عبدالرضا؛ مهدوی، داوود و پورطاهری، مهدی. (۱۳۸۹). فرآیند بومی سازی شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری روستایی در ایران، *پژوهش‌های روستایی*، ۱(۴): ۴۱-۴۱.
- سجاسی قیداری، حمداله؛ رکن الدین افتخاری، عبدالرضا؛ پورطاهری، مهدی و آذر، عادل. (۱۳۹۳). الگوی توسعه کارآفرینی اکوتوریسم در مناطق روستایی (مطالعه موردی: رودره‌های گردشگری استان تهران)، *پژوهش‌های جغرافیایی/انسانی*، ۴۶(۲): ۲۹۲-۲۷۳.

- صیدایی، سید اسکندر و صادقی، حجت الله. (۱۴۰۲). مکان یابی احداث اکوکمپ‌های گردشگری عشایری در منطقه چهارمحال و بختیاری، *مطالعات برنامه‌ریزی قلمرو کوچ‌نشینان*، ۳(۱): ۳۰-۱۳.
- کریمی، اسماعیل. (۱۳۹۵). نقش گردشگری در تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی مناطق روستایی، *مطالعه موردی: محور ولیدر-شیت چورزق (شهرستان طارم)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته برنامه‌ریزی گردشگری منطقه‌ای، دانشگاه زنجان.
- محمدی، سعدی؛ طلعتی، مرضیه؛ اسدی، سیوان و منوچهری، سوران. (۱۳۹۷). تبیین اثرات گسترش گردشگری در تغییر سطح معیشت روستاهای کوهستانی مطالعه موردی: دهستان اورامان-غرب استان کردستان، *تحقیقات جغرافیایی*، ۳۳(۱): ۱۹۱-۲۰۸.
- ناجی میدانی، علی‌اکبر و آذری، لطفعلی. (۱۳۹۶). ضرورت انطباق کارآفرینی روستایی با رویکردهای زیست‌محیطی، همایش ملی بررسی راهکارهای مدیریت توسعه کارآفرینی روستایی در ایران، سبزوار، ایران. <https://profdoc.um.ac.ir/paper-abstract-1065240.html>.
- نظری، حمید و صیدایی، سید اسکندر. (۱۴۰۰). واکاوی عوامل بنیادین کارآفرینی گردشگری اثرگذار بر توسعه پایدار روستایی شهرستان کوهرنگ، نشریه جغرافیا و توسعه، ۱۹(۶۳): ۲۲۷-۲۴۸.
- نظری، حمید؛ جمشیدی، علیرضا و صیدایی، صیداسکندر. (۱۳۹۹). واکاوی عوامل بنیادین آموزشی موثر بر توسعه کارآفرینی گردشگری روستایی شهرستان اردل با استفاده از تحلیل مقایسه‌ای کیفی مجموعه فازی، *پژوهش‌های ترویج و آموزش کشاورزی*، ۱۳(۳): ۱۵-۲۶.
- یزدان پناه، مسعود. (۱۳۹۷). پارادایم کشاورزی چند کارکردی؛ گردشگری روستایی، کلیدی برای توسعه اشتغال پایدار در مناطق روستایی، *مطالعات کارآفرینی و توسعه پایدار کشاورزی*، ۵(۱): ۱۷-۲۹.
- Alhaddi, H. (2015). Triple bottom line and sustainability: A literature review, *Business and Management Studies*, 1(2): 6-10.
- Bramwell, B. (2011). Governance, the state and sustainable tourism: A political economy approach. *Journal of sustainable tourism*, 19(4-5): 459-477.
- Cem, I. Ş. I. K., KÜÇÜKALTAN, E. G., ÇELEBİ, S. K., ÇALKIN, Ö., Enser, İ., & ÇELİK, A. (2019). Tourism and entrepreneurship: A literature review, *Journal of Ekonomi*, 1(1): 1-27.
- Dimitrovski, D. D., Todorović, A. T., & Valjarević, A. D. (2012). Rural tourism and regional development: Case study of development of rural tourism in the region of Gruža, Serbia, *Procedia Environmental Sciences*, 14, 288-297.
- Dragulanescu, I. V., & Drutu, M. (2012). Rural tourism for local economic development. *International journal of academic research in accounting, finance and management sciences*, 2(Special 1), 196-203.
- Elkington, J. (1998). Cannibals with forks: triple bottom line of 21st century business, *Environmental Quality Management*, 8(1), 37-51.
- Goel, P. (2010). Triple bottom line reporting: An analytical approach for corporate sustainability, *Journal of Finance, Accounting, and Management*, 1(1): 27-42.
- Ibănescu, B. C., Stoleriu, O. M., Munteanu, A., & Iaşa, C. (2018). The impact of tourism on sustainable development of rural areas: Evidence from Romania, *Sustainability*, 10(10), 3529.
- Ihuah, P. W., Kakulu, I. I., & Eaton, D. (2014). A review of Critical Project Management Success Factors (CPMSF) for sustainable social housing in Nigeria, *International journal of sustainable built environment*, 3(1): 62-71.
- Iluţiu-Varvara, D. A., Mârza, C. M., Sas-Boca, I. M., & Ceclan, V. A. (2015). The assessment and reduction of carbon oxides emissions at electric arc furnaces—essential factors for sustainable development, *Procedia Technology*, 19, 402-409.
- Jaafar, M., Dahalan, N., & Rosdi, S.A.M. (2014). Local Community Entrepreneurship: A Case Study of the Lenggong Valley, *Asian Social Science*, 10(10): 226-235.
- Jaafar, M., Rasoolimanesh, S. M., & Lonik, K. A. T. (2015). Tourism growth and entrepreneurship: Empirical analysis of development of rural highlands, *Tourism Management Perspectives*, 14, 17-24. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2015.02.001>.
- Jóhannesson, G. T., & Huijbens, E. H. (2010). Tourism in Times of Crisis: Exploring the Discourse of Tourism Development in Iceland, *Current Issues in Tourism*, 13 (5): 419-434.
- Keyim, P. (2016). Tourism and rural development in western China: A case from Turpan, *Community Development Journal*, 51(4): 534-551.
- Lebe, S. S. (2014). Wellness tourism development in Slovenia in the last two decades. In *Health, Tourism and Hospitality* (pp. 315-319). Routledge.
- MacDonald, R., & Jolliffe, L. (2003). Cultural rural tourism: Evidence from Canada. *Annals of Tourism Research*, 30(2): 307-322.
- Moric, I. (2013). The role and challenges of rural tourism development in transition countries: Montenegro experiences, *Turizam*, 17(2): 84-95.
- Morrison, A. (2006). A contextualisation of entrepreneurship, *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 12(4): 192-209.

- Mottiar, Z., Boluk, K., & Kline, C. (2018). The roles of social entrepreneurs in rural destination development, *Annals of Tourism Research*, 68, 77-88.
- Nair, V., Munikrishnan, U. T., Rajaratnam, S. D., & King, N. (2015). Redefining rural tourism in Malaysia: A conceptual perspective, *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 20(3): 314-337.
- Neumeier, S., & Pollermann, K. (2014). Rural Tourism as Promoter of Rural Development—Prospects and Limitations: Case Study Findings from A Pilot Project promoting Village Tourism, *European Countryside*, 6(4): 270-296.
- Oumlil, R., & Juiz, C. (2018). Acceptance of tourism e-entrepreneurship: Application to educational Balearic Islands Context, *Journal of Entrepreneurship Education*, 21(1): 1-16.
- Page, S., & Ateljevic, J. (Eds.). (2009). *Tourism and entrepreneurship: International perspectives*. Routledge.
- Perales, R. M. Y. (2002). Rural tourism in Spain, *Annals of tourism Research*, 29(4): 1101-1110.
- Pérez, S. (2010). El valor estratégico del turismo rural como alternativa sostenible de desarrollo territorial rural [The strategic value of rural tourism as a sustainable alternative for rural territorial development]. *Agronomía Colombiana*, 28(3): 507–513.
- Pınar, İ. (2015). The specific characteristics of the entrepreneurship process in tourism industry. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34: 75-86.
- Ruschmann, D. V. M. (2001). *Turismo e planejamento sustentável: a proteção do meio ambiente*. (7th ed.). Campinas: Papirus.
- Sharif, N.M., & Lonik, K.A.T. (2017). Sustaining the Entrepreneur- ship in Rural Tourism Development, *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 4(6): 31-42.
- Sharpley, R., & Sharpley, J. (1997). *Rural tourism. An introduction*. London International Thomson Business Press.
- Solvoll, S., Alsos, G. A., & Bulanova, O. (2015). Tourism entrepreneurship – review and future directions, *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 15(1): 120-137.
- Su, B. (2011). Rural tourism in China, *Tourism management*, 32(6): 1438-1441.
- Vernon, J., Essex, S. T. E. P. H. E. N., & Curry, K. (2005). Sustainable rural tourism business practice: Progress and policy in South East Cornwall, *Rural tourism and sustainable business*, 26, 323.
- Zhao, W., Ritchie, J. R., & Echtner, C. M. (2011). Social capital and tourism entrepreneurship, *Annals of Tourism Research*, 38(4): 1570–1593.